

Тетяна ЩЕРБИНА

НАЗВИ ЖІНОЧИХ ПРИКРАС У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

Одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики є дослідження лексичного рівня діалектної мови. Увага до лексики говорів викликана необхідністю забезпечити надійним матеріалом ті галузі мовознавства й суміжних наук, які безпосередньо пов'язані з реконструкцією давнішого стану матеріальної і духовної культури носіїв мови, а також потребами вирішення питань суто діалектологічних [1: 3].

Вивчення лексики народних говорів як системи передбачає аналіз складу і взаємодії елементів усередині тематичних і лексико-семантичних груп. Тематична група прикрас виділяється на основі поняття „прикраси”, що визначається як „те, що оздоблює або служить для оздоблення чогонебудь, оздоба” [2, VII: 645]. Досить розгалужену систему назв прикрас умовно можна поділити за тематикою: назви прикрас людини та назви прикрас одягу. Об'єктом аналізу у пропонованій статті є група назв жіночих прикрас у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. Матеріали досліджень свідчать, що лексика на позначення прикрас людини становить складну номінаційну систему, яка складається із окремих лексико-семантичних груп (ЛСГ) з різномірною структурною організацією. Усередині кожної ЛСГ виділяються мікрогрупи, в основі яких лежать парадигматичні відношення. У тематичній групі лексики (ТГЛ) назв жіночих прикрас виділяємо кілька ЛСГ на позначення: 1) шийних прикрас та їх частин; 2) прикрас для вух; 3) прикрас, що одягаються на палець руки; 4) прикрас для волосся; 5) весільних прикрас. Межі кожної ЛСГ не замкнені: деякі лексеми можуть входити у кілька таких груп, утворюючи складне переплетення різних систем.

ЛСГ назв шийних прикрас та їх частин складається з кількох підгруп. Окрему лексико-семантичну мікрогрупу утворюють репрезентанти семи ‘намисто, прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т. ін., яку жінки носять на шиї’, що в усіх досліджуваних говірках представлена однотипно – лексемою *на'мисто*. Дослідники вважають цю прикрасу найстаршою та найпоширенішою з шийних оздоб, що виготовлялася раніше з овочевих коробочок, зерен, кісточок овочів та ін. [3: 129, 130]. Походження назви *намисто* пов'язують з псл. *monisto з іє. моно „погилиця”, „шия” [4, III: 507]. Найціннішим вважалось намисто з коралів, за яке, як свідчать інформатори, можна було придбати корову. Назва

коралового намиста – *корали* – пов'язана з лат. *corallium* „червоний”, що походить з грецької мови [4, III: 11]. У народних уявленнях коралове намисто має магічну силу і здатне виликувати ряд хвороб: „*йак у дитини ко'шул'а висипле /то ску'нат' йі'йі у ко'рал'ах / і 'буде 'чиста*” (Ргр) (кошуля – народна назва дитячої шкірної хвороби, що виявляється у висипанні гнійних фурункулів).

Ідея цінності намиста покладена в основу опозиції 'намисто, виготовлене із скла, різнокольорових камінців': 'коралове намисто', яку реалізують такі типи лексичних протиставлень: *на'мисто: доро'ге на'мисто* (Вх, Кср, Трд, Мрв, Вщц, ТБ, Івг, Цб, Пнк та ін.), *на'мисто: 'добре на'мисто* (Івц, Дм, Пдв, Яр, Кр, Жр, Лст, Кпт, Кт, Свр), *'р'ізана на'мисто: 'добре / доро'ге на'мисто* (Ндг, Прт), *на'дуге на'мисто: ка'м'ін: е на'мисто* (Пв), *на'мисто: 'добре / к'расне на'мисто* (Ксв), *'буси: на'мисто* (Рж), *на'мисто: 'добре на'мисто / на'мисто з 'камен' і'у* (Глн, Снк), *рого'ве на'мисто: ка'м'ін: е на'мисто* (Дібр, Мк, Бд), *скл'а'не на'мисто: камі'а'не на'мисто* (Тмш), *на'мисто: ка'о'рал'і* (Остр, Птк, Прг). У деяких говірках на зазначену опозицію вплинули також диференційні ознаки (ДО) „колір” та „розмір”: *'б'іле на'мисто* (скляне): *чер'воне на'мисто* (коралове) – Дібр, Бр; *на'мисто* (дрібне): *ко'рал'і* (велике) – Остр, Птк, Прг, Ргр.

Як і більшість назв прикрас, слово *намисто* не відзначається розгалуженою семантичною структурою, однак виявлено значення, які виникли на основі метафоричного переносу: 'нарости на шії в індика' (Вкн, Сбл, Пчк, КК, Птк, Яр, Крб, Тр, Лст, Кпт, Лб, Рб, Стп), 'нарости на шії в людини, викликані хворобою шитовидної залози' (Жр, Крб).

Іншу мікрогрупу утворюють назви семи 'жіноча прикраса у вигляді монети, що чіпляється до намиста': *ду'кач* (Блщ, Дб, Пчк, Пдв, Яр, Рб, Мх, НВ, Пдр, НО, НВ, Крб, Жр, Тр, Лст, Кпт, Рб, Стц, Кт, Мк, Бд, Пв, Мрв), *ду'гач* (Ол), *доу'кач* (Вкн, ВВ), *ме'далик* (Ссн). Слово *дукач*, очевидно, через німецьку та польську мови запозичено з італійської (пор.: *ducato* „герцогство, монета”, яке в свою чергу сягає лат. *dux* „вождь”) [4, II: 143]. Лексема *ду'кач* має часову маркованість, оскільки реалія, яку вона позначає, у більшості населених пунктів є раритетною, хоч у свідомості інформаторів зберігає чітку характеристику.

До складу ЛСГ на позначення шийних прикрас та їх частин входить мікрогрупа назв низок намиста. Сему 'сукупність намистин, нанизаних на нитку, мотузку, дротину' у досліджуваних говірках реалізують лексеми *ра'зи* (Івц), *разки* (Ссн, Лзв, КП, Пв, МР, Прт, ТБ, Глн, ВВ, Мх, Цб, НО, МЯ, та ін.), *низки* (Вх, Лд, Остр, Пдв, Нрб, КК, Рб, Блщ, Прг, Дбр), *'низочки* (Птк, Дб), *р'а'ди* (Плв, Вкн, Пчк). Разки намиста зав'язувалися на потилиці стрічкою, на кінцях якої висіли кульки з різнокольорових ниток. У говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя на позначення семи 'кульки на кінцях зав'язок до намиста' зафіксовано лексеми *'болмчики* (Кр), *баб'ки* (Кнж), *бала'бони* (Жр, Лст, Ргр, Мк, Бд, Сгн, Стн, Пнч, Пр, Івц, Блн, КП, Яр, ТБ), *балабуш'ки* (Кпт, Дібр, Бр, Мт.), *бу'бешки* (Свр), *б'ломбочки* (Лзв).

ЛСГ назв прикрас для вух становить кількісно невелику групу лексем. Обмежений склад компонентів даної ЛСГ обумовлений позамовними факторами, зокрема, побутованням цього виду прикрас з давніх-давен. У більшості досліджуваних говірок сему ‘сережки, жіноча прикраса для вух’ репрезентує лексема *се’реж/ш/ки*, виявляючись у двох фонетичних варіантах: *се’режки* і *се’решки*. Лексема *се’режка* полісемічна. Крім семи ‘жіноча прикраса для вух’, у ряді досліджуваних говірок вона позначає додаткову сему ‘звисаючі нарости червоного кольору на головах курей’ (Жр, Тр, Кпт, Бд, Мк, Трл, Ссн, Вкн, Крб, Пг, Дб, Рж, Птк, ВЯ, Млн, Дм, Ус, Кл, Ол, Глн, Лкр). Ще однією особливістю лексеми *се’режка* є втрата нею демінутивного значення. У кількох населених пунктах сему ‘жіноча прикраса для вух’ маніфестують лексеми *’кул’чики* (Вх, Прг), *’кул’чатка* (Пдв), *коу’тки* (Дбр, Дб, Остр, КК). Спорадично у говірках середньонаддніпрянсько-степового типу виявляється протиставлення ‘сережки з дорогоцінного металу’: ‘сережки із звичайного, недорогоцінного металу’: *’серги: се’режки* (Мрв, Ндг, МР, Ол, Дм, Мх, Пг, Плів, Вх, Ргр, Прг, Глн). Назва *кульчики* вважається запозиченням з польської мови: п. *kolczyk* ‘сережка’, очевидно, виникло в результаті зближення *kolczyk* ‘,тс’’. (пор. ч. ст. *kolček* ‘,тс’) з *kulka* ‘,кулька’, зменшеної від *kula* ‘,куля’ (зближення за формою), п. *kolczyk* початково було зменшеною формою від п. ст. *kolce* ‘,кружок’, перстень’ [4, III: 138]. Слово *ковтки* ‘сережки, підвіски’; – р. (колтки, колтушки), ‘,тс.,, п. ст. *koltka* ‘сережка’ (з укр.); пов’язане з р. (колпаты), ‘хитати’, (колпатыся), ‘хитатися, телпатыся’, яке зводиться до псл. **kьltati* ‘,ворушити, хитати, штовхати’ [4, II: 487].

Своєрідну організовану цілісність утворює ЛСГ на позначення прикрас, що одягаються на палець руки. Персні є однією з найчисельніших категорій ювелірних прикрас, які знаходили археологи при розкопках курганів, міських вулиць. Матеріали давньоруських текстів засвідчують уживання лексеми *п’рстень* ще в XI ст. із загальним значенням ‘,прикраса на пальці руки’. Лексема *кольце* зустрічається значно рідше і пов’язана із значенням ‘,предмет у формі кола’. Розрізнення *кольцо* ‘,металевий обідок, що одягається на пальці рук як прикраса’ і *перстень* ‘,металевий обідок з будь-яким дорогоцінним каменем, що одягається на пальці рук як прикраса’ у мові періоду Київської Русі не було [5: 282]. Звуження значення лексеми *перстень* учені пояснюють поступовою заміною слова *перст*, пов’язаного з *перстень*, словом *палець*.

У говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя опозиція сем ‘обручальний перстень без каменів’: ‘перстень, оздоблена коштовним каменем або каменями прикраса на палець руки’ реалізована лексемами *кол’цо*: *’перстен*’ (Нрб, Рз, Лст, Тр, Жр, Остн), *кол’цо*: *’перст’ін*’ (Лд), *об’ручка*: *’перстен*’ (Пдв, Дб, Остр, КК, Вх, Прг), *каб’лучка*: *’перстен*’ (Скл, Пчк, Яр, Лзв, Кнж), лексемами та словосполученнями *’перстен*’: *’перстен*’ з *’камушкою* (Ус, Крсн), *в’ін’чал’ний перстен*’: *’перстен*’ (Дібр, Бр). У деяких говірках опозиція відсутня, обидві семи реалізуються

ідентично: *кол'цо* (Ндг, Прт, Снк, Хт, Нрб, МР), *'перстен'* (Тмш, Блн, Сгн, ТБ, Стн, Кср, Лб, Мх), *каб'лучка* (Скл, Яр, Пчк). Диференційна ознака „цінність матеріалу” виявилася лише в одній говірці; опозицію ‘перстень, оздоблена коштовним каменем або каменями прикраса на палець руки із золота чи срібла: ‘перстень, оздоблена коштовним каменем або каменями прикраса на палець руки із недорогоцінного металу’ маніфестують назви *кол'цо*: *ко'лечко* (Прт). Сміслові зв'язки лексеми *перстень* сягають інших ТГЛ, зокрема, у деяких населених пунктах вона має ще й значення ‘металевий обідок на держаку коси’ (Вкн, Жр, Сбл, Тмш, Крб, Свр, Трл, Лст, Блн, Кпт, Лб, Рб, Стц, Пчк, КК, Птк, Яр, Тшк).

ЛСГ назв прикрас для волосся складається із двох мікрогруп. Найменування стрічки, які утворюють першу мікрогрупу, пов'язують ЛСГ назв прикрас для волосся з ЛСГ назв жіночих головних уборів та з ЛСГ назв весільних прикрас. Стрічка була найпоширенішою дівочою прикрасою для волосся, що одночасно виконувала роль начільного головного убору, а також вважалася обов'язковим елементом весільного вбрання. Реалізація ДО „ширина стрічки” зумовила виникнення опозиції ‘широка смужка кольорової тканини, що використовується як прикраса’: ‘вузька смужка кольорової тканини, що використовується як прикраса’. Це протиставлення маніфестують назви *ст'р'ічка*: *'л'ента* (Жр, Тр, Кпт, Лд, Рж, Лст, Смг, Дібр, Бр, Тмш). Для більшості досліджуваних говірок це протиставлення виявилось нерелевантним, обидві семи реалізовані однотипно: *'л'ента* (Стц, Кр, Лб, Кср, Вх, Тшл, Трл, Рб, Вшц, Івц, Ол, Ндл, Крсп, Пст, Шп, Хт, Плв), *ст'р'ічка* (Сбл, Птк, Кнж, Сгн, Мт, Мк), *к'іс'ник* (ВВ, Мх, Ссн). Зазначена опозиція може також ускладнюватись ДО ‘наявність вишивки.’ Широка вишита смужка кольорової тканини має назву *ст'р'ічка*, вузька невишита – *'л'ента* (Блн, Тмш). ДО „призначення” зумовила виникнення опозиції ‘стрічка, що прикрашає чоло’: ‘стрічка для вплітання в косу’: *'л'ента*: *к'іс'ник* (Стц, Трл, Мрв, Івц, Кср, Тр, Ус, Кл, Рб, Дб, Дбр), *ст'р'ічка*: *к'іс'ник* (Сбл, Мт, Мк, Бд), *ст'р'ічка*: *'л'ента* (Птк), *'л'ента*: *к'іс'ник* / *оп'л'іток* (Лз), *'л'ента*: *к'іс'ник* / *с'т'ошка* (НО, Крсп), *'л'ента*: *к'іс'омка* (Яр), *'л'ента* / *ст'р'ічка*: *ину'рок* (Кпт). У ряді говірок це протиставлення відсутнє, обидві семи маніфестує лексема *к'іс'ник* (ВВ, Мх, Ссн). Опозиція сем ‘стрічка, що одягається під весільний вінок, до якої прикріплюються інші стрічки’: ‘начільна стрічка’ майже в усіх говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя нейтралізується, лише в одній говірці її репрезентує пара лексем *л'енто'вик*: *ст'р'ічка* (Івц).

Другу мікрогрупу ЛСГ назв прикрас для волосся утворюють репрезентанти семи ‘шпильки для закріплення у зачісці жіночого волосся’, що в досліджуваних говірках мінімально лексично здиференційовані: *ш'тил'ки* (Кв, Рж, Ус, Ндл, Сбл, Пчк, Ргр, Яр, Крб, Блн), *при'колки* (Дбр, Пдв, Вкн, Прг), *за'колки* / *ш'тил'ки* (Лд, Жр, Тр, Лст, Кпт, Кр, Смг, Стц, Тшл, Дібр, Бр, Остн, Мт, Пнч, Тмш), *голоу'н* і *'штил'ки* (Вш).

Окрему ЛСГ становить лексика на позначення весільних прикрас.

Одна з мікрогруп, що тісно переплетена з ЛСГ назв жіночих головних уборів, об'єднує назви семи 'весільний вінок': *'в'енчик* (Лст), *в'інок* (Жр, Тр, Прт, Ксв, Остр, Крб, Кпт, Рб, Мрв, МР, Хт, Плв, Вш, Скл, Пчк, Бд, Мк, Дб, Глн, Ссн, Крс, Крсп), *цв'іток* (Стц, Пдр, Вшц, Рж, Пг, Ргр, Млн, Дн, Ус, Кл, Яр, Вкн), *в'інок / гол'андра* (Сбл), *в'інок / ри'л'ант* (Лб), *цв'іти на 'голову* (Вшц), *в'інок з цв'іт'ком* (Івц, Блн). Спорадично реалізована опозиція 'вінок нареченої': 'вінок дружки': *цв'іток: в'інок* (Івн, Тмш). Зазвичай до весільного вінка прикріплювалися стрічки, а пізніше до них додалася фата. Репрезентанти семи 'фата, легке, звичайно довге покривало з тюлю або мережива як весільний головний убір нареченої; серпанок' утворюють наступну мікрогрупу. Здебільшого названу сему маніфестує лексема *фа/и/та*; у значній частині говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя відбулося заступлення фонем /ф/ > /хв/: *хва'та* (Сгн, Стн, Мт, Пнч, Млн, Дм, Ус, Кл, Яр, Пв, Плв, Хт, МР, Вш, Скл, Пчк). У кількох населених пунктах засвідчено назву *'вел'ін* (Снк, Вх, Ус, Дб).

Іншу мікрогрупу утворюють репрезентанти семи 'штучні або справжні квітки, що у день весілля прикріплюються до одягу наречених': *бу'кет* (МР, Прт, Снк, Рж, Пдв, Вш, Ус, Нрб, Скл, Вкн, Івн, Тмш, Рз, Пв, Вшц, Глн, Дм, Цб, Жр, Тр та ін.), *в'інок* (Мрв), *в'іско'в'і кв'іт'ки* (Млн).

Таким чином, склад та семантичні особливості аналізованої групи лексики засвідчують стійкість більшості назв та їх семантичну стабільність протягом значного періоду (намисто, перстень, сережки). В окремих випадках можна говорити про значне зниження функціональної активності деяких лексем (дукач, лентовик, кісник). Найменування жіночих прикрас є тим шаром лексики, що майже не зазнав змін – вони і сьогодні в активному вжитку. Названі вище групи лексики відповідають структурі всієї ТГЛ назв прикрас, є окремими її підсистемами. Характерні особливості ЛСГ назв жіночих прикрас – взаємозв'язки окремих компонентів з лексичними одиницями інших ЛСГ та ТГЛ. Більшість лексем ТГЛ найменовань прикрас моносемічні, що пояснюється тісною закріпленістю назв за певними реаліями.

1. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К., 1990. – 225С.
2. Словник української мови. У 12 т., Т. VII. – К., 1970 – 1980.
3. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1993. – С. 129, 130.
4. Етимологічний словник української мови. У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – Т. 1–3. – К., 1982–1989.
5. Лукина Г.Н. О слове *РЪРСТЕНЬ в славянских языках // Общеславянский лингвистический атлас, 1970. – М., 1972. – С. 280–286.

Умовні скорочення назв населених пунктів

МР – Мишурин Ріг, Пв – Павлівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської області; КП – Кам'яні Потоки Кременчуцького району Полтавської області, Мрв – Мар'ївка, Млн – Млинок, Кц – Куцезолівка, Вшц – Вишневіцї Онуфрїївського району, ТБ – Талова Балка, Глн – Глинськ, Пдр – Подорожнє Світловодського району, Дм – Дмитрївка, Цб – Цибулеве, Івц – Іванківці Знамянського району, ВВ – Вищі Верещаки, НВ – Нижчі Верещаки, Кт – Китайгород, Ссн – Соснівка, Свр – Северинівка, Пдл – Підлісне, Івг – Івангород, Хн – Хайнівка Олександрівського району, Крб – Коробчине, Шп – Шпакове, Лст – Листопадове, Пнк – Пенькіне, Кпт – Капітанівка, Тр – Турія, Тшк – Тишківка, Дїбр – Дїбрівка, Остн – Оситняжка, Бр – Бурти Новомиргородського району, Вх – Вільхове Ульянівського району, Ус – Успенівка, Плв – Паліївка, Крсп – Краснопілка Маловисківського району, Нрб – Нерубайка, Скл – Скаліва, Пдв – Підвисоке, Кл – Калинівка, Вш – Вільшанка, Ндл – Надлак Новоархангельського району, Прг – Перегонівка Голованівського району, Лкр – Лікарівка, Ндг – Недогарки, Прг – Протопопівка, Ол – Олександрівка Олександрійського району Кіровоградської області; Кнж – Княжа Звенигородського району, МЯ – Мала Яблунівка, Тшл – Ташлик, Снг – Самгородок, Мк – Макіївка, Бд – Будо-Макіївка, Пст – Пастирське Смілянського району, Блн – Баландине, Тмш – Тимошівка, Рз – Розумівка, Ргр – Райгород Кам'янського району, Рзс – Розсошинці, Стц – Стецівка, Пгр – Погорільці Чигиринського району, Остр – Острівець, Лд – Ладжінка, Дб – Дубова, Дбр – Доброводи Уманського району, КК – Криві Коліна, Блш – Білашки Тальнівського району, Птк – Петраківка, Яр – Ярошівка, Вкн – Вікніне, Пчк – Пальчик Катеринопільського району, Стн – Станіславчик, Лзв – Лозуватка, Сгн – Сигнаївка, Мт – Магусів, Лб – Лебедин, Кр – Кримки, Жр – Журавка, Сб – Соболівка Шполянського району Черкаської області.